

Bosna-Hersek ve Türkiye Arasındaki Kültürel Etkileşim ile Türkçeden Kalan Sözcüklerin Anlambilimi

Sanja KREHIC

International Burch University

Türk Dili ve Edebiyatı

sanja_krehic@hotmail.com

Summary: Even before the times when Ottoman Empire arrived to the Balkans area, words have been borrowed through trading of goods and cultural interaction from Avarian Tatars, who have *borrowed* lexemes not only to Bosnian language, but also to the whole territory of languages that have Slavic origin (Serbian, Croatian, Bulgarian, Hungarian etc.). Because of direct contact and interaction of Turks and Bosnians, majority of words were borrowed during the time of long-term existance of Ottomans on the territory of Bosnia-Herzegovina. For native speakers of Bosnian language, those words are not felt as borrowed, but they became part of Bosnians' national, intellectual and spiritual being. After many centuries and numerous linguistic changes that have occurred, these words have gone through various processes on semantical level, which is described in this paper.

Anahtar kelimeler: semantik, anlambilim, turcizam, anlam değişimleri, semantik adaptasyon, semantik değişim.

Giriş

Fatih Sultan Mehmet'in 1463 yılının mart ayında Bosna'yı fethetmesiyle birlikte Türkçe ve Boşnakça dilleri arasında doğrudan bir etkileşim başlamıştır. Bu etkileşim zamanla Boşnakça'ya Türkçe kelimelerin girmesini sağlamıştır. Boşnak dilinde yaklaşık 9000 Türkçe kelime günlük hayatta kullanılmaya başlanmıştır.⁸ Boşnakça'da Türkçe'nin etkisi sadece Osmanlı'nın bölgede hakim olduğu dönemlerde değil, Osmanlı'nın Bosna'yı terk etmesinden sonra da Türkçe etkisini devam ettirmiştir. Gerek konuşma gerek yazı dilinde Türkçe kelimeler bulunmaktadır ve Boşnaklar için milli kimliklerine önemli bir katkı olarak görülmekte birlikte bu sözcükleri kendi kültürlerinin kucağına alan Boşnaklar bu tür kelimeleri kendilerinden bir parça olarak görmektedirler.

Türkçe'den Boşnakça'ya Geçen Kelimelere Genel Bir Bakış

Türkiye ve Bosna-Hersek arasındaki kültürel etkileşim (burada göçmenleri, boşnak bilim adamlarının Osmanlı imparatorluğu'nun dört köşesinde okumalarını, ticaret, bilgi, kültür, gelenek, müzik ve mutfak değişimleriniö folklor vb. kast ediyoruz) ile ilgili gözlemlerimiz sırasında başlangıç hipotezimiz Boşnak dilini konuşanlar için Türkçe kelimelerin yabancı kelimeler olarak değil de onların, kültürel, ulusal ve ruhani varlıkların bir parçası olarak görüldüğüdür, ve onları bu mantık çerçevesinde anlambiliminin güneşinin ışıklarıyla ışıklandırmaya çalışacağız.

Boşnakça'daki Türkçe etkilerine girmeden önce bazı teknik terimleri ifade etmek gerekmektedir. Bu terimlerin başında *Turcizmi* ve *Orientalizmi* kavramı gelmektedir. *Orientalizmi u književom djelu – lingvistička analiza* – (Edebi Eserlerde Oriental Kelimeler – Dilbilim analizi) adlı çalışmasında Dr. Hanka Vajzović yeni tarihli Türkçeden veya Türkçe aracılığıyla Arapça ve Farsça gibi dillerden gelen tüm yabancı sözcüklerin terimi olarak Oriyantalizmi (oriyental dillerinden alınmış kelimeler) olarak belirtiyor.

Öte yandan, bu sözcüklerin sadece doğu dillerinden (Arapça, Farsça) değil de Yunanca (avlija) gibi diğer dillerden de geldiğini savunan Prof. Dr. Dalibor Brozović'in gibi farklı görüşler de var ve o görüşlerden birincisine göre bu sözcüklerin Boşnakçaya Türkçe vasıtasıyla geldiği öne sürülmüş, ve bu nedenle onlara ancak *Turcizmi* denilebilir.

⁸ Abdulah, Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1965. (Bu çalışmada Abdulah Škalyiç 8742 Türkçe'den kalan kelime toplamış ve bu numara daha büyük olduğunu belirtmektedir.

Söz konusu Bosna-Hersek ile Türkiye arasındaki iletişim olduğu ve bu tür kelimelerin Türkçe'ye ve Türkçe'nin gramerine uyduğu için daha önce üzerinde bahsettiğimiz *Turcizmi* terimini kabul edip destekliyoruz ve daha iyi terim olduğunu kanaatındayız.

Kendimize bazı Türk kelimelerinin Bosna halkı arasında yabancı kelimeler kategorisinde mi hissedildiği sorusunu soruyoruz. Bu sorunun cevabı olumsuz olacaktır! Kesin bir örnek ve gösterge olarak da bu kelimelerin Hırvat edebiyatında, alınmış yahut yabancı kelime olarak hissedildiğini söyleyebiliriz. *Budala, kaşika, sevdah, mahala, šećer, sat* gibi Türkçe kelimeler Boşnak edebiyatında hiç yabancı kelime gibi dikkat çekmezler, çünkü Türkçe kelimelerin çoğu yerli sözcük gibi hissedilir. Balkanlarda yaşayan bir şahsiyet günlük yaşamda daha çok Avrupa ve batı amaçlı lisan kullandığını gösterir bizlere, ama bu konuda elden gelen bir şey yoktur. Neden, çünkü hatırı sayılır sayıdaki Türk dilinden alıntıların yerli kelime hazinesi olarak bilinir. Vuk⁹ zamanında bile dilde temizlik gibi bir amaca yönelmemişlerdir.

Alınan kelimeler arasında en fazla yeri, isimler alır, sonrasında da iştak ve iki ayrı dilden alınan kelimelerle yapılan bileşik kelimeler yer alır.¹⁰ *Bu kelimelerin büyük çoğunluğu ya tavsif edilmiş ya da artık kullanılmayan bir deyim olarak belirtilmiş ve kullanımdan çekilmiştir, hatta genç nesillerde bu lisan tarihinin bir bölümü olmuştur*¹¹ – ama, bu gerçekten böyle mi, yoksa artık kullanımda olmayan deyimler, tekrardan onların kullanım ihtiyacına bağlı olarak, dile geri mi dönüyorlar? Kaç kere genç bir kişiden, ait olduğu topluma ilişkisinde farklı bir ışık koyma hevesinde olarak, o kişiden bu düşünceler altında *argo söylemler*, tam olarak turcizam kullandığını duyduk (örn. *Kokuz*)?!

Yabancı Dillerinden Alınmış Kelimelerin Semantiği

Diğer her kelime hazineleri gibi özellikle de alınmış olanlarla *turcizam* da farklı kriterlerde en çok: alfabetik, konulara göre, kelime çeşitlerine göre, dil bilgisi seviyesine göre, tümlevleme derecesi ve yoluna göre, isteğe ve ihtiyaca göre değerlendirilmesi yapılır. Tüm bunlardan farklı olarak semantik kullanım ve kelime hazinesini uygulama olarak bölümlenmekteyiz, çünkü her lisani alıntıyı, dilin yapısının semantik kademesinde farklılıklar oluşumu takip eder.

Semantik, bildiğimiz üzere kelimelerin anlamını inceleyen bilim dalıdır, bu şekilde bu çalışmadaki bizim hedeflerimiz *alınmış* ve *kabul edilmiş* kelimeler hazinesini semantik olguda betimlemek, tanımaya çalışmak ve semantizim ışığında aydınlatmaktır.

Kelime hazinesi – semantik karışmasında alıntının iki temel ögesininin ayırmak gerekir¹²:

1. Yeni kelime hazinesi alınımı tanışması fikrinde medeni şahıslarca önceden kullanılan anlam alımında olur, bu yeni bir mananın yer alması, konular vs., ve bununla birlikte bunu niteleyen kelime de alınır, yani hem mana hem belirti alınır.
2. Kelimen özellikle dil alıntısı olarak düşünüldüğünde, bunu alan lisan sadece manası bulunan bir durumu isimlendirmesi açısından kelime hazinesine dahil eder, yani sadece belirtiyi alır.

Prof. Dr. Filipoviç'in dediği gibi yabancı kökenli kelimelerin semantik plan doğrultusunda kaçınılmaz olarak ya temel yada ikinci dereceden değişim olarak analiz edilir¹³. *Temel semantik adaptasyon* o anda lisan konteksine ve kabul eden dilin ihtiyacına göre kendi manasında alınan yabancı kelimeler olarak anlaşılır. Bu durumlarda en sık salt düşüncedeki semantik büyümedeki kelimedeki mana değişimi için herhangi bir semantik değişimin olmadığıdır. Model = replik'e göre model manası replik'in içinde nihai sadece özel veya görevli olarak bulunabilir, ama mana uzatması ya da değişimi olmaz. *İkinci dereceden semantik adaptasyon*, zamanla temel adaptasyon şemalarına olan, kabul eden roldeki dilde belirli alıntılar difüzyonu mühletinde gerçekleşmesidir,

⁹ Vuk Stefanoviç Karaciç, Osmanlı zamanında Sırpça reformu başlatan ve *Početni udžbenik srpskog jezika* (1814), *Riječnik srpskog jezika* (1818. i 1852), *Srpsko epsko pjesništvo* (1845) yanısıra ilk Türkçeden geçen kelimelerin sözlüğü yazar kişidir.

¹⁰ Dr. Hanka Vajzović, *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza*, Institut za jezik u Sarajevu, knjiga 9, Sarajevo, 1999.

¹¹ Dr. Hanka Vajzović, *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza*, Institut za jezik u Sarajevu, knjiga 9, Sarajevo, 1999. , sayfa 34.

¹² Dr. Hanka Vajzović, *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza*, Institut za jezik u Sarajevu, knjiga 9, Sarajevo, 1999.

¹³ R. Filipoviç, *Jezičica u kontaktu i jezičko posuđivanje*, SL, 4, Zagreb, 1978.

ayrıca kökenine bakılmaksızın bir dildeki maruz kalan kelimeleri de içine alan çok sayıda ve komplike olan süreci de kabul eder. İkinci dereceden değişimler, mananın sayıca ve anlam alanında uzatılması, kısmi ve bütün olarak anlam değişimleri vb. durumlar olarak sayılabilecek farklı semantik büyümeleri de içine alır. Bu değişimler güçlü etkileri ile sadece lisan içinde değil, kabul eden dildeki lisan dışı gerçeklerce de vuku bulmaktadır, bunlar: sosyolojik, psikolojik, tarihi psikolojik, ayrıca sosyologvistik ve model fonksiyonları kriterleri ve yapımlarının etkisiyle birlikte analogi, asosyoloji, etimoloji camiası vs.

Prof. Dr. Petković'in uyardığı gibi leksik ünitenin semantik analizi için, leksik¹⁴ ve sözün gelişi¹⁵ manasına göre ayırmalıyız.¹⁶ Bilfiil, semantik değeri tasdiklemek açısından bilhassa yabancı kökenli kelimeleri belirtilen iki seviyede de çokanlamlılık, tekanlamlılık, sinonimi, antonimi ve benzeri çok sayıda semantik süreç ve mananın tanınması bâbından üzerinde durulmalıdır.¹⁷

Yerli ve alıntı kelimelerin anlamlarını takip eden tüm leksik – semantik kategoriler ve süreçlerde bulunan, boşnak dilinin diğer leksikleri analog olarak davranmaktadır turcizma, bu yüzde de leksik – semantik değerini ispatlamak için, alınan kelimeyi (temel ve ikinci dereceden) ve anlam şekillerini (leksik ve sözün gelişi) olarak takip eden yukarıda belirtilmiş değişim seviyelerine özellikle dikkat edilmeli ve *kazara*¹⁸ olmamasından kesin bir manaya sevk edilmesi, semantik ölçüm derecesindeki gibi, gerekmektedir.¹⁹

Uzun süren süreçte turcizma alıntıları Türk diliyle olan doğrudan münasebet ve bu ilişkinin bitişinden günümüze uzun bir süre aralığı varlığı dil yapısındaki semantik dereceyi ortaya çıkarmıştır. Bu durum bizlere, hasseten anlamlarına etki yapan zamanın büyük bir sayıda turcizmayı idare altına alındığını gösterir.

Boşnakça'daki Türkçe Kelimelerin Semantiği

Belirtilen bu bilgileri tasdiklemek ve kuvvetlendirmek için, göstergelere ve aşağıda şekillendirilmiş örneklere geçiyoruz.

Temel semantik adaptasyonda üç farklı anlam değişimi ile karşılaşıyoruz:

1. İlk olarak, kendi öz anlamını korumuş turcizma kelimeler, bunlar genelde nesnel gerçeklikleri olan, bir konuyu bir terimi anlatan kelimelerdir. Örneğin;

arслан, badem, bağlama, bakar, begenisati, bericet, beşika, bez, çalma, çarapa, çekić, çelik, çesma, çizma, çorba, çerpić, ćilim, dembel, deniz, denjak, dert, deva, din, direk, dost, dova, dućan, dugme, dušek, duşmanin, duvar, džamija, dževap, fajda, fetva, fukara, fursat, haber, hastaluk, hefta, hurma, iladž, insan, jangija, jemek, kadija, kajmak, kašika, komšija, kopča, kreć, kum, mehana, meraja, meram, mešćema, millet, muhur, mumın, odaja, oluk, pamuk, pejgamber, pendžer, peškir, sanduk, sapun, selam, sevap, sevlja, sirće, soj, srća, sultan, sunder, šenluk, tahta, tapija, tefter, tespih, testera, vaz, veresija itd.

2. İkinci olarak anlam değişimi, kısmi olarak asıl ve yeni anlamı arasında bir ilişki kurulmasını göreceğimiz aşağıdaki örnekler:

araba – teretna zaprežna kola; (yük taşıyan araç)

bardak – zemljani ili drveni sud; (toprak veya tahtadan tas)

ćanak – drvena zdjela;(tahta kap)

domazluk – domaćinstvo, gospodarstvo. (mesken)

Yukarıda belirtilen örneklerden bu kısmi semantik değişimlerin, asıl semantik alandaki değişimlerin anlaşıldığını fark etmekteyiz

1. Tamamen semantik değişim, asıl manası ve yeni manası arasında hiçbir korelasyon olmayan yepyeni bir mananın gelişimini gösterir. Dürtü az tanınmakta ama genelde fark edilen ya da tam manasıyla tanınmamaktadır, örnek:

ašlama – vrsta kalemljene trešnje / kiraz tarzi (asilamak – kalemiti);

basma – vrsta tkanine / kumaş çeşidi (basmak – şampati);

bašlja – pribadaća / çengeli iğne (basli – s glavom);

¹⁴ Beli bir dilinin kelime hazinesinin ögesi olarak işaretin taşıdığı anlamların atomu.

¹⁵ Konuşma dizisinde beli kelimenin yerine ve kulanmasına bağlı olan leksik anlamlarından birinin kesin gerçekleşmesi.

¹⁶ N., Petković, *Jezik u književnom djelu*, Nolit, Beograd, 1975.

¹⁷ V. Bajraktarević, *Pomeranje značenja kod riječi*, KiJ, XXXI, 3-4, Beograd, 1984.

¹⁸ Aslı anlamın karşısında diğer anlamın tamamlaması düşünülmektedir burada.

¹⁹ Dr. Hanka Vajzović, *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza*, Institut za jezik u Sarajevu, knjiga 9, Sarajevo, 1999.

čevra – rubac obrubljen vezom / oyalı mendil (cevre – okolina);
parmak – letva na ogradi / çit (parmak – prst);
jabana – tuđina, tuđa zemlja / gurbet (jaban – divljina).

Örneklerden görüldüğü üzere ve dediğimize göre dürtüsü tanıdık (basma) veya zor tanımlanabilir (parmak) ya da tamamen gizli olabilir, bu durumda daha çok ortalamaya (jabana) temayül ederiz.

İkinci dereceden semantik adaptasyona gelince, burada anlamların telafi değişimlerini telafi ediyoruz. Bunula görüyoruz ki, verilen dilde yaşayan diğer leksikler gibi, kendi değerlerinde ve semantik fonksiyonlarda değişiyor ve zamanla yok oluyorlar. Burada bir kez daha, psikolojik, eğitimsel, medeni, kültür-tarih ve diğer koşulların ikinci dereceden semantik manada büyük bir rollerinin olduğunu belirtmeliyiz

Çalışmamızın giriş kısmında belirttiğimiz gibi ikinci dereceden adaptasyon hem kısmi hem de bütünüyle bir değişimi kabul eder. Kısmi değişim ise semantik alanda genişleme ve uzatma üzerinden anlam şekli ölçümünü gösterir, örneğin:

ajluk: 1) plata mjesečna, 2) primanja uopće bez vremenske odredbe;
1) Aylık ödenek, 2) vakit sınırı olmadan elde edilen
demir: 1) željezo, 2) gvozdena rešetke, 3) rešetke uopće;
1) Demir, 2) demirli balya 3) genel olarak balya;
marifetluk: 1) vještina, 2) smicalica.
1) Kabiliyet 2) kurnazlık.

İkinci dereceden adaptasyonda bütün semantik ölçümü, tebdilin çok anlamlılık içinde olduğunu, yeni dildeki bir belirti olarak anlar. Bunu, çok anlamlılık ve tek anlamlılık olarak, diğer iki leksik-semantik süreç olan sinonim ve antonomim ile birlikte göstereceğimiz iki temel manayı beyan etmektedir.

Çok anlamlılık, kelime hazinesinin kabiliyeti olarak, semantik manada uyumlu olan daha fazla semantik gerçeklik olduğunu anlatmaktadır. Türkçe kökenli kelimelerde bu durum daha çok ikinci dereceden adaptasyondaki semantik değişimler için kullanılır. Bu çalışma sırasında fark ettik ki büyük bir oranda turcizim şu şekildedir, örnek:

badava: 1) uzalud, (bedava) 2) besplatno, (beleş);
bericet: 1) sreća, (mutluluk) 2) rod / plod (bereket);
pazar: 1) pijačni dan, (pazar günü) 2) trgovina, (pazarlık) 3) zarada (kâr).

Tek anlamlılık, aynı morfem – morfolojik şekil muntazamının varlığını anlatır ve bunlar semantik manada ayrıştırılır. Alıntı kelimelerde iki çeşit tek anlamlılık bulunur: lisanlararası²⁰ ve tek lisan²¹. Lisanlararası tek anlamlılık, türkçe kökenli olmayan turcizam tipi ilişkiyi gösterir. Örneğin:

atlas – vrsta svilene tkanine (ipek kumaşın çeşidi) / zbirka geografskih karata (harita atlası);
bešika – kolijevka (beşik) / mokračni mjehur (idrar tprbası);
bina – zgrada (bina) / pozornica (sahne);
kum – pijesak (kum) / svjedok na vjenčanju (şahit);
para – novčana jedinica (para) / gasovito stanje (buhar).

İkinci grup ise yani teklisan tek anlamlılığı turcizam-turcizam modelini ortaya koyar, örneğin:

alat – oruđe za rad (alet) / konj riđe dlake (alaca at);
bent – brana (bend) / strofa (mısra);
horoz – pijetao (horoz) / obarač na puškama (tüfeklerde bulunan horoz);
kapak – poklopac (kapak) / dio oka (göz kapağı);
top – vrsta artiljerijskog oružja (top) / vrsta igre (oyun tarzı) / figura u šahu (satrançta kale taşı) / smotak tkanine (kumaş topu).

Sinonim, farklı aksanlarda seslendirilen ama aynı manayı taşıdığını gösteren leksik – semantik manadır.
ahbab / dost / jaran;
vakat / zeman;

²⁰ Farklı dil kökenli aynı dil sisteminin tek anlamlı kelimeleri.

²¹ Aynı dil kökenli tek anlamlı kelimeler.

ahmedija / čalma / saruk / turban;
ibliz / šejtan / šer;
kuršum / tane;
minder / sećija / divan;

sinonim, çoklisanlı (turcizam – Türkçe kökenli olmayan) da olabilir, örneğin;

bajrak / zastava;
boja / farba;
alat / oruđe;
cijfra / brojka;
peškir / ubrus / ručnik;
sirće / ocat.

Aynı şekilde sözlüklerde çevirileri olan belirtiler ve örnekler de önemlidir : *akšamlučenje, ćeif, dert, fursat, mahmurluk, muštuluk...*

Antonimi zıt anlamda kelimelerin varlığını gösterir. Türkçeden alınan kelimelerden çoğunda onu karşılayan antonomisi alınmamıştır, bu yüzden bu durum turcizamda az görülmektedir. Seyrek olmalarına rağmen, her iki durumda da bulmaktayız. Teklisan ve çoklulisan antonomisi vardır:

bajat / taze;
kuvet / nemoć (güçsüzlük);
budala / pametan (aklı);
šejtan / melek;
muhtač / neovisan (müstani).

Sonuç

Türkçe'den Boşnakçaya geçen kelimeler semantik, morfolojik ve fonetik açıdan Boşnak diline yaklaşmıştır. Bu kelimeler Boşnakça gramer yapısına uygun olarak kullanılmaktadır. Standart ve günlük ihtiyaçta çoklukla olan örnekleri en iyi ışıkla yansıtarak tekanlamlılığı, çokanlamlılığı, sinonimi ve antonomiyi dahili, geniş ve çok yaygın olduğunu görmektedir. Boşnakça'daki Türkçe kelimelerin bir kısmı anlam açısından Türkçedeki anlamıyla birebir örtüşmektedir. Bu kelimelerin bir kısmının anlamı kısmen değişmiştir. Diğer bazı *Turcizam* kelimeler ise anlam olarak tamamen değişmiş ve Boşnakça'da yeni bir anlam kazanmıştır.

Kaynaklar

Bajraktarević, V., *Pomeranje značenja kod riječi*, KiJ, XXXI, 3-4, Beograd, 1984.

Filipović, R., *Jezici u kontaktu i jezičko posuđivanje*, SL, 4, Zagreb, 1978.

Gortan-Premk, D. Polisemija i homonimija u srpskohrvatskom jeziku, JF, XL, Beograd, 1984.

Petković, N., *Jezik u književnom djelu*, Nolit, Beograd, 1975.

Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1965.

Vajzović, Dr. Hanka, *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza*, Institut za jezik u Sarajevu, knjiga 9, Sarajevo, 1999.